

צד אחד בריבית

במסכת בבא מציעא בפרק איזהו נשך מובאת ברייתא (סג, א):

הרי שהיה נושה בחבירו מנה ועשה לו שדהו מכר (רש"י: אם אין אני נותן לך מכאן עד יום פלוני, הרי השדה שלך) בזמן שהמוכר אוכל פירות - מותר; לוקח אוכל פירות - אסור (רש"י: שמא לא יבוא לידי מכר, שיחזיר לו מעותיו, ונמצא שבהלוואה היו אצלו, וזה אוכל פירות בריבית) רבי יהודה אומר אף בזמן שהלוקח אוכל פירות מותר. אמר להם רבי יהודה מעשה בביתוס בן זונין שעשה שדהו מכר על פי רבי אלעזר בן עזריה ולוקח אוכל פירות היה. אמרו לו משם ראייה, מוכר אוכל פירות היה ולא לוקח.

וביאר הגמרא שם:

מאי בנייהו? אמר אביי: צד אחד ברבית איכא בנייהו. רבא אמר: ריבית על מנת להחזיר איכא בנייהו.

וביאר רש"י:

צד אחד - כי האי גוונא שמא יבוא לידי רבית שמא לא יבוא. צד הפדייה בא לידי רבית, צד המכר אינו בא לידי רבית.

על פי דברי רבי יהודה אלה פירש שמואל שם את הברייתא של רבי אושעיא שנאמר בסופה: "כולם - אם יש לו מותר, אין לו אסור" - כלומר, שמותר לפסוק על הפירות שיש למוכר אף על פי שהלוקח אינו מושך אותם ויתכן שיתיקרו עד שיטלם. וכתב רש"י (ד"ה רבי יהודה היא):

רבית שאינה על ידי הלואה אלא על ידי מכר ופעמים שבאה לידי רבית, כגון זו אם יוקרו הפירות וישלם דמים יש כאן רבית ואם לא ישלם דמים אלא פירות שפסק הוא עמו, אין כאן רבית. והיינו צד אחד ברבית, פעמים יש רבית ופעמים אין רבית, שהרי אינו פוסק עמו על מנת לשלם דמים אלא פירות.

מקרה שלישי שמוזכר בגמרא כצד אחד בריבית נמצא שם בהמשך הפרק (סה, ב):

משכן לו בית משכן לו שדה ואמר לו לכשתרצה למוכרם לא תמכרם אלא לי: בדמים הללו (רש"י: פסק לו דמים מועטים להוסיף לו על מעות הלואה, להצמיתה לו אם בא למוכרה) - אסור, בשויהן - מותר.

1. ואם לא יפרע יתברר שהמעות שנתן המלווה היו מעות מכר, שקנה בהם את השדה משעה ראשונה, ולא הייתה כלל הלואה.

וביארה הגמרא שם:

מאן תנא בדמים הללו אסור, אמר רב הונא בריה דרב יהושע דלא כרבי יהודה, דאי רבי יהודה הא אמר צד אחד ברבית מותר.

ופירש רש"י (שם ד"ה צד אחד):

צד אחד - האי נמי דלמא לא אתי לידי רבית, דלא ירצה למוכרה לעולם, ולרבי יהודה אם ירצה למוכרה - מותר לזה לקבלה בדמים שפסק, דמתחילת התנאי צד אחד הוא דהוה ברבית.

מקרה רביעי מזכר במסכת ערכין (לא, א) שם תולה הגמרא את דברי המשנה ביחס לדין גאולת בתי ערי חומה במחלוקת רבי יהודה וחכמים, ונעסוק במקרה זה בהמשך.

כל המקרים הללו מוגדרים כ'צד אחד בריבית', שכן בכלום קיום הריבית תלוי בדעתו של הלוח שיצטרך להחליט כיצד ישלם את חובו ואם יהיה או לא יהיה מכר. ויש לעיין: לדעת חכמים (אליבא דאביי) שצד אחד בריבית אסור, האם הוא איסור תורה או שמא אין זה אלא אבק ריבית האסור מדרבנן. והנה, התוספות כתבו (סג, א ד"ה רבית על מנת להחזיר):

ויש לומר דמדאורייתא מודה רבא² דבצד אחד ברבית פליגי, אבל מדרבנן נראה לרבא דליכא למאן דשרי ורבי יהודה שרי הכא אפילו מדרבנן.

מן התוספות הזה הסיק הבית יוסף (יורה דעה קעב ד"ה משכן) שצד אחד בריבית לדעת חכמים אסור מן התורה. ומתוך כך השאיר בצריך עיון את דברי בעל התרומות (שער מו, חלק ד, סימן נג) שכתב שמי שמשכן שדה למלוה על תנאי שכאשר ירצה למוכרה לא ימכרנה אלא לו בפחות משוויה, אף שאסור לעשות כן (כמבואר בגמרא סה, ב שהובאה לעיל), "אם עבר ועשה כן נקרא אבק רבית" - ותמה הבית יוסף על דבריו מתוך דברי התוספות הנ"ל, וכתב שצד אחד בריבית היא ריבית קצוצה והרי הגמרא כתבה שמקרה זה נחשב לצד אחד בריבית.

שני פוסקים הצדיקו את בעל התרומות ותמהו על דברי הבית יוסף הללו והניחום בצריך עיון, והם הב"ח והבית מאיר.

ונראה בע"ה לתרץ את דברי הבית יוסף בשופי מקושיית הב"ח (ואדרבה דברי הב"ח לא זכיתי כלל להבינם), ואחר כך נדון בדברי הבית מאיר.

2. הסבור שרבי יהודה מתיר רק בריבית על מנת להחזיר, כאשר מתנה שיחזיר את הפירות שאכל.

הב"ח תמה על הבית יוסף שהרי מפורש בתוספות עצמם (סד, ב תוד"ה ולא ישכור) לדעת רבנו תם: "דצד אחד לא הוי לרבנן אלא אבק רבית" (וכן גם בערכין לא, א תוד"ה והתניא).

ואת ראיית הבית יוסף מהתוספות בדף סג תירץ הב"ח כך: שכל זה פירשו התוספות רק "לרבא דמפרש דלא פליגי רבי יהודה ורבנן אלא ברבית על מנת להחזיר, אבל בצד אחד ברבית דברי הכל אסור", שאז "צריך לפרש כמו שכתבו התוספות דלרבנן אסור מדאורייתא, ולרבי יהודה אסור מדרבנן", אבל "לית הלכתא בהא כרבא אלא כאביי דפליג עליה... דלרבי יהודה צד אחד ברבית שרי לכתחלה כדמוכח בסוגיא דמשכן לו בית משכן לו שדה, אם כן לרבנן נמי צד אחד ברבית אינו אסור אלא מדרבנן".

מה שתירץ הב"ח את ראיית הבית יוסף אפשר לדון על דבריו, וכבר חלק עליו הבית מאיר, אבל לכאורה דברי הבית יוסף קשים מאד מפני מה שהקשה עליו הב"ח משני דיבורי תוספות שמפורש בהם שצד אחד בריבית אינו אלא מדרבנן, ואיך הוכיח הבית יוסף מן התוספות להיפך! (ועיין גם בגליון הש"ס לרעק"א על התוספות בדף סג שהעיר לתוספות בדף סה).

אולם אחר העיון בדבורי התוספות נראה שלא זו בלבד שאין מהם שום קושיה כלל על הבית יוסף אלא שמשם ראייה לדבריו, ואדרבה, דברי הב"ח תמוהים מאד ולא זכיתי להבינם.

נעייין בסוגיה בערכין (לא, א). שנינו במשנה שם:

המוכר בית בבתי ערי חומה, הרי זה גואל מיד וגואל כל שנים עשר חדש, הרי זה כמין רבית ואינו רבית.

וכתב רש"י:

הרי זה כמין רבית - שכשמחזיר לו מעותיו בתוך שנה ואין זה מנכה לו כלום, נמצא שנשתמש בביתו בשכר המתנת מעותיו. ואינה רבית גמורה - דרבית לא מיקרי אלא על ידי הלואה ולא על ידי מכר.

ובגמרא שם:

והתניא הרי זה רבית גמורה, אלא שהתורה התירתו! אמר רבי יוחנן לא קשיא הא רבי יהודה והא רבנן, דתניא... (וכאן מובאת מחלוקתם בברייתא בענין צד אחד בריבית).

והתוספות שם הקשו (תוד"ה והתניא):

מאי שנא ממשכנתא בלא נכייתא דאינו אלא אבק רבית כדאיתא באיזהו נשך (בבא מציעא סב, ב) אמר ליה רבינא והרי משכנתא בלא נכייתא דבדיניהם מוציאין מלוה למלוה ובדיננו אין מחזירין ממלוה ללוה.

קושיית התוספות ברורה. כיצד זה קוראת הברייתא לשימוש בבית "רבית גמורה" בעוד שבמקרה דומה מוכח מדברי רבינא שאין זה אלא אבק ריבית, כמבואר ברש"י שם שכתב:

משכנתא בלא נכייטא - מלוה מעות על הכרם ואוכל את הפירות, ואינו פוסק לו מן החוב כלום בשביל אכילתו, ואוכל בתורת רבית. ובדינינו אין מחזירין - דאבק ריבית הוא כיון דזמנין שאין עושים פירות שהכרמים לוקין אין זו רבית קצוצה.

ותירצו התוספות:

ולפי פירוש רש"י דמחלק בין שדה לבית ניחא, גבי הא דתנן פרק איזהו נשך (סד), (ב), המלוה את חבירו לא ידור בחצרו חנם ולא ישכור ממנו בפחות מפני שהוא רבית, ופירש רש"י שם (שם ד"ה קא משמע לן) מאי שנא ממשכנתא דנכייטא דשרי, ותירץ דיש לחלק בין שדה לבית דשמא השדה לא יעשה פירות אבל הבית אי אפשר שלא יהנה ממנו בדירתו ומשום הכי כי מנכה לו מן השכירות הוי רבית, ולפי זה ניחא נמי הכא דבית שהוא דר בו בלא ספק הוי רבית גמורה אבל שדה דשמא לא יעשה פירות... לאו רבית גמורה היא.

ברור שהתוספות הקשו על הגמרא לא מטעם של 'צד אחד בריבית', שזה היה נוח להם שלחכמים הוא אסור מן התורה, אלא קושייתם היא שכיון שהריוח הוא בספק, שמא יהיו פירות שמא לא יהיו, לפיכך הריבית אינה אלא מדרבנן, כפי שמוכח מדעת רבינא במשכנתא בלא נכייטא. ולכן לרש"י נוח להם כיון שלשיטתו בשדה זהו אבק ריבית כיון שהריוח בספק שמא תעשה פירות, אבל בבית שפירותיו מצויים הריוח ודאי, ולפיכך, אף על פי שיש כאן צד אחד בריבית שמא יפדה ביתו ושמא לא יפדה, כיון שעל הצד שיפדה נמצא שאכל ריבית ודאית (שהרי אין ספק שפירות שכירות הבית קיימים) - לכן זו ריבית גמורה מן התורה לדעת חכמים.

אלא שהקשו התוספות לשיטת רבנו תם (בבא מציעא סד, ב תוד"ה לא ישכור) שחלק על רש"י שם וכתב שאין לחלק בין שדה לבית, כיון שגם בבית הריוח של השכירות הוא בספק שמא יפול או ישרף או שלא יצטרך לו, ואם כן חוזרת הקושיה מדוע הגמרא במסכת ערכין קוראת לכך ריבית גמורה והרי אין זה אלא אבק ריבית (ולא משום צד אחד בריבית שמא יפדה שמא לא יפדה - שמפני זה היא ריבית גמורה לדעת חכמים וכמו שכתבו התוספות לדעת רש"י, אלא מפני הספק שבעצם ריוח - שמא יהיו פירות שמא לא יהיו).

ותירצו התוספות: "וצריך לומר, דרבית גמורה - מדרבנן קאמר", ולפי כל מה שכתבנו ברור בלי ספק שהכוונה בדבריהם "מדרבנן" היא בגלל הבעיה של ספק-ריוח בפירות ואין כלל קשר לדין של 'צד אחד בריבית'. שהרי יתכן צד אחד בריבית במקרה של ריוח ודאי בצד של ההלואה, ואז ודאי שתהיה ריבית גמורה מן התורה.

אלא שבמקרה של בתי ערי חומה לרבנו תם, או במקרה של עושה שדהו מכר לרש"י - מצטרפת לבעיה של צד אחד בריבית בעיה נוספת שגם על הצד הזה (שיגאל או שימכור) - הריבית היא בספק שמא תהיה ושמא לא תהיה. ומפני זה (ורק מפני זה) גם לדעת חכמים האיסור הוא משום אבק ריבית בלבד.

ונראה שניתן לומר שבמקרה של משכנתא בלא נכייתא (לרש"י בשדה, שאוכל פירות שספק יהיו, ולרבנו תם הוא הדין גם בבית), זהו צד אחד בריבית ולרבי יהודה יהיה מותר. כלומר כל מקרה של ספק ריוח, הוא גם צד אחד בריבית, אבל לא כל מקרה של צד אחד בריבית הוא מקרה של ספק-ריוח (כמו בבתי ערי חומה לרש"י).

ונמצא שלא עלתה על דעת תוספות מעולם לומר שצד אחד בריבית הוא מדרבנן לדעת חכמים כמו שכתב הב"ח משמם אלא שאם מצטרפת בעיה נוספת, שהפירות הם בספק, כמו בשדה לרש"י, ובשכירות בית לרבנו תם, אז ודאי לדעת חכמים זהו אבק ריבית והאיסור אינו אלא מדרבנן.

והתוספות בבבא מציעא (שם) הוסיפו ודקדקו, שאם לשיטת רבנו תם מה שכתבה הגמרא בבתי ערי חומה שלדעת חכמים גאולת בתי ערי חומה היא "רבית גמורה" אינו אלא מדרבנן (ומטעם ספק-ריוח כמו שהוכחנו), אם כן, לרבי יהודה החולק שם על צד אחד בריבית ומיקל ברור שיהיה מותר לגמרי. שהרי כיון שגם לרבנן במקרה ההוא אינו אלא מדרבנן מפני אבק ריבית (ספק פירות), מוכח שרבי יהודה החולק ומיקל ודאי מתיר לגמרי.

מכאן, שלדעת התוספות רבי יהודה מתיר לגמרי בצד אחד בריבית, אבל לדעת חכמים צד אחד בריבית אסור מן התורה, וכפי שהוכיח הבית יוסף, אלא שאם ישנה בעיה של ספק פירות אז הריבית אינה אלא מדרבנן.

ואם כן שפתי הבית יוסף ברור מללו, שהרי בתחילת הסימן הביא את דעת רש"י שכל ספק פירות במשכנתא בלא נכייתא בשדה הוא אבק ריבית. וכאן כתב בפשטות שצד אחד בריבית הוא ריבית קצוצה מן התורה. וכפי שהוכיח מן התוספות (סג, א תוד"ה רבית) ובצדק תמה על בעל התרומות. ומה שהב"ח הראה מן התוספות בדף סד, שרבנו תם סובר כן, דבריו תמוהים מאד שאדרבה משם מוכח להיפך ודבריו צריכים לי עיון גדול לקוצר דעתי.

ועתה נבוא לקושיית הבית מאיר (קעב, ד).

הבית מאיר תמה על הבית יוסף. לשיטתו שצד אחד בריבית היא ריבית קצוצה מדאורייתא מדוע לא הקשה על שיטת רש"י והרמב"ם שהביאה בראש הסימן שמשכנתא בלא נכייתא בשדה אינה אלא אבק ריבית כיון שהריוח בספק, והרי לשיטתו צד אחד בריבית היא ריבית מדאורייתא, אלא ודאי שהבין הבית יוסף שיש לחלק בין מקרה של ספק בריוח (דהיינו ספק כלל אם תהיה ריבית) - שאז זה אבק

ריבית, לבין מקרה של ספק מכר ספק הלואה (שזהו מקרה של צד אחד בריבית) אבל על הצד שתהיה הלואה יהיה ריוח ודאי - שזו ריבית קצוצה.

והקשה הבית מאיר, שאם כן, גם במקרה של הגמרא בדף סה, ב שהוא המקרה שהזכיר בעל התרומות יש ספק ריוח שהרי אולי לא ימכור לו את השדה כלל! ואם כן אף אם תהיה הלואה, כיון שהריוח בספק זהו אבק ריבית גם לשיטת הבית יוסף! וזו הסיבה לדעתו שבעל התרומות כתב שהוא אבק ריבית. זאת אומרת: לדעת הבית מאיר, כאשר יש ספק אם תהיה הלואה או לא, אבל אם תהיה הלואה ודאי שהמלוה ירויח - זהו צד אחד בריבית, ולדעת חכמים יש בזה ריבית קצוצה, אבל כאשר כל הריוח הוא בספק גם בהלואה - זהו אבק ריבית.

כלומר, הבית מאיר חולק על הב"ח וסובר שצודק הבית יוסף שצד אחד בריבית לדעת חכמים אסור מן התורה וסובר שגם בעל התרומות מודה בכך, אלא שטוען שבמקרה שדן עליו בעל התרומות זהו אבק ריבית בלבד לכלל הדעות משום שגם על צד ההלואה - הריוח הוא בספק.

ונראה לומר, שהבית יוסף הבין שכאן יש צד שימכור ויש צד שלא ימכור אבל בצד שימכור לו הריוח ודאי שהרי ימכור בפחות משווי השדה. וזהו צד אחד בריבית - שמא יגיע לכלל מצב שימכור לו ובמצב כזה תהיה ההלואה, הלואה בריבית ודאית! כלומר הספק אינו על הריוח שהרי הוא ודאי אם יחליט למכור, אלא הספק הוא אם ירצה למכור או לא, אבל כאשר יש ספק אם בכלל יהיה ריוח כמו בפירות שדה אז זה אבק ריבית.

נסכם ונאמר כי נראה שלפי הב"ח: כל שיש ספק אם אכן ירויח המלוה מהלוואתו הרי זה נחשב 'צד אחד'; לפי הבית מאיר: כשהספק הוא האם יהיה מכר או שתהיה הלואה³ - הרי זה צד אחד, אך אם גם על הצד שהמעות היו הלואה אין ריוח ודאי אז גם לחכמים אסור רק משום אבק ריבית; ולדעת הבית יוסף על פי פירושנו: ספק התלוי בדעתו של הלוה - הרי זה צד אחד האסור מהתורה לדעת חכמים, אף כשהמלוה ירויח דוקא על הצד שיתבצע מכר, ובתנאי שברור שיהיה אז ריוח ודאי.

3. כגון הספק שבו פתחנו - כשהלוה התנה שאם לא יפרע עד זמן פלוני אז המלוה יקנה במעות שנתן את השדה מעכשיו, כך שהם יהיו מעות מקח ומעולם לא הייתה הלוואה. במקרה כזה יש ספק אם המעות יהיו הלוואה, אם יפרע את החוב, או מקח משעה ראשונה, אם לא יפרע.